

**Konstantinos Tsirigotis, Ewa
Lewik-Tsirigotis, Bożena Baster**

**Przestępczość nieletnich – główne
teorie wyjaśniające zjawisko**

Pedagogika Rodziny 2/3, 83-98

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Konstantinos Tsirigotis

Zakład Psychologii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Ewa Lewik-Tsirigotis

Społeczna Akademia Nauk

Bożena Baster

Przestępczość nieletnich – główne teorie wyjaśniające zjawisko

1. Wstęp

Statystyki sądowe i policyjne przedstawiające rozmiary i charakter przestępczości nieletnich wykazują systematyczny wzrost wszystkich rodzajów przestępstw popełnianych przez młodych ludzi, a przede wszystkim wzrost przestępstw gwałtowych (charakteryzujących się działaniem agresywnym i brutalnością). Największy zaś niepokój budzi obniżanie się dolnej granicy wieku nieletnich sprawców [Tsirigotis, Lewik-Tsirigotis, 2010].

Poruszana problematyka mieści się w obszarze takich dyscyplin naukowych jak psychologia, kryminologia, prawo, socjologia i pedagogika resocjalizacyjna.

Problematyką przestępczości nieletnich uważana jest za ważną z punktu widzenia opracowywania skutecznej profilaktyki w walce z przejawami patologii społecznej. Poprzez ustalenie rozmiaru i dynamiki zachowań dewiacyjnych można dokładniej sprecyzować kierunki właściwego oddziaływania na młodego człowieka.

2. Teoretyczne aspekty zagadnienia przestępczości nieletnich

Popełnianie przestępstw przez osoby nieletnie jest jednym z bardziej nagłośnionych w ostatnim czasie zjawisk i poważnym problemem w całym kraju. Kolejne tygodnie przynoszą nowe wiadomości o przestępstwach dokonywanych przez młodzież, a niejednokrotnie i przez dzieci. Fakty te skupiają uwagę znacznej części lokalnej społeczności wywołując poczucie niepokoju i zagrożenia.

Przestępczość nieletnich określana w kryminologii jako patologia to bardzo ważny i trudny problem społeczny. Analizy oficjalnych rejestrów przestępczości młodzieży współczesnej ujawniają trzy główne tendencje. Pierwsza to postępujący wzrost wszystkich rodzajów przestępstw przy utrzymującej się dominacji przestępstw przeciwko własności materialnej. Druga tendencja to obniżanie się dolnej granicy wieku nieletnich przestępców (poniżej 13 lat). A trzecia tendencja to niepokojący wzrost przestępstw gwałtownych z użyciem agresji i przemocy skierowanej nie tylko na rówieśników, ale także na osoby dorosłe [Hołyst, 2007].

W obawie o dalsze losy młodych ludzi, w ramach wielu nauk prowadzi się badania nad przyczyną, rozmiarami i opracowywaniem skutecznych metod zwalczania tego niepożądanego zjawiska. Śledzenie ewolucji przestępczości pod względem jej rodzajów ma wielkie znaczenie dla polityki prewencyjnej państwa, a także działań profilaktycznych w środowiskach młodzieżowych. Dane dotyczące rodzajów popełnianych przestępstw dostarczają informacji nie tylko o skali wykołajenia, ale również o rozwoju moralnym młodych ludzi w danym okresie [Urban, 2000].

O wielkości liczby przestępstw i ich nieletnich sprawców decyduje wiele czynników, a między innymi fakt zgłoszenia przez osoby pokrzywdzone lub przez pokrzywdzone instytucje jedynie części popełnianych przestępstw. W wielu przypadkach w ogóle nie wszczyna się postępowania lub wszczęte umarza się, gdy nieletnim zajęła się już właściwa instytucja lub organizacja społeczna.

Wyniki badań kryminologicznych nad poznaniem rozmiarów zjawiska przestępczości w kraju wskazują, iż liczba czynów karalnych popełnionych przez osoby nieletnie systematycznie wzrasta. Najwięcej popełnianych przestępstw przez nieletnich stanowią przestępstwa przeciwko mieniu: kradzieże, kradzieże z włamaniem, kradzieże rozbójnicze, rozboje i wymuszenia cudzej rzeczy. W następnej kolejności są czyny z kategorii uszczerbku na zdrowiu. Do tej grupy przestępstw zalicza się ciężkie uszkodzenie ciała oraz udział w bójce lub pobiciu. Niestety udział tych przestępstw w ogólnej liczbie systematycznie rośnie. To bardzo niepokojące zjawisko tym bardziej, że coraz częściej czyny te popełniane są ze szczególnym okrucieństwem. Młodociani przestępcy są również sprawcami zgwałceń. Liczba tego rodzaju przestępstw mieści się w granicach 100-250 rocznie, przy czym jest zmienna. Do najbardziej szokujących zdarzeń zaliczają się zabójstwa dokonywane przez osoby nieletnie. Na przykład w 2002 odnotowano 21 czynów karalnych w tej kategorii a w 2005 odnotowano 11 czynów tej kategorii.

Dziewczęta podobnie jak chłopcy dokonują najczęściej przestępstw przeciwko mieniu oraz życiu i zdrowiu. Dokonują ich współuczestnicząc z chłopcami, jak również w grupie jednorodnej. Niewielki jest natomiast udział nieletnich w kategoriach przestępstw takich jak przestępstwa skarbowe, drogowe, czy oszustwa. Młodzi ludzie z racji wieku nie prowadzą działalności gospodarczej i nie rozliczają się z podatków, dlatego ich udział w przestępstwach gospodarczych i skarbowych jest znikomy. W 2002 nieletni dokonali poniżej 1% czynów tej kategorii.

Należy również wspomnieć o przestępstwach narkotykowych, gdzie do najczęściej stwierdzonych zalicza się posiadanie środków odurzających lub substancji psychotropowych, udzielanie tych środków innej osobie bądź nakłanianie do ich użycia. Liczba przestępstw narkotykowych również intensywnie wzrasta.

Na podstawie materiałów zawartych w aktach sądowych, można stwierdzić, że większość tego rodzaju przestępstw to rezultat lekkomyślności, naiwności i chęci wykazania się przed rówieśnikami. Ofiarami takich incydentów są zazwyczaj osoby słabsze, do których należą młodsze dzieci, nietrzeźwi oraz kobiety.

Do popełnienia czynu zabronionego przez młode osoby dochodzi zazwyczaj w miejscach publicznych oraz w czasie zabaw podwórkowych lub szkolnych na boisku sportowym. Jedną z powszechnie występujących form działalności przestępczej nieletnich, w odróżnieniu od dorosłych, jest współuczestnictwo w popełnianiu czynów zabronionych z jedną lub kilkoma osobami. Dotyczy to głównie kradzieży i rozboju. Zdarza się także współdziałanie z osobami dorosłymi, które niejednokrotnie wykorzystują dziecięcą naiwność [Hołyst, 2007].

Badania nad motywami popełniania przestępstw przez osoby nieletnie świadczą o tym, iż pozostają one w ścisłym związku z rodzajem dokonanych czynów. I tak, w przestępstwach przeciwko mieniu dominują motywy materialne, a w przypadku przestępstw przeciwko zdrowiu i życiu dominują motywy emocjonalne [Trepka-Starosta, Roszkowska, 2007].

Przestępczość jest złożonym zjawiskiem społecznym, dlatego w walce z nim muszą zostać wykorzystane osiągnięcia wielu nauk jak psychologia, kryminologia, socjologia, pedagogika i medycyna. Dziedziny te udowodniły, że różne objawy patologiczne (zaburzenia myślenia, zmiany zwyrodnieniowe w układzie nerwowym czy nieprawidłowa praca gruczołów wydzielania wewnętrznego) mogą determinować zachowania przestępcze.

Nauki, jak np. psychologia, które wprowadziły pojęcie „sprzężenie zwrotne” przyczyniły się do zmiany poglądów na wyjaśnienie przyczyn przestępczości. Dotychczasowy jednokierunkowy pogląd, że przyczyna rodzi skutek został zmodyfikowany. Nowy kierunek ujmuje zachowania przestępcze jako efekt wzajemnych oddziaływań w systemie, jakim jest człowiek w powiązaniu z jego otoczeniem. Relacja „człowiek-środowisko” stanowi mechanizm zależności, gdzie dochodzi do wzajemnego oddziaływania czynników egzogennych i endogennych [Tomaszewski, 1975; Hołyst, 1977; Pytka, 2001].

Przestępczość została uznana jako krańcowa forma zachowania aspołecznego, jako rażący przejaw naruszania podstawowych zasad współżycia społecznego [Pospiszyl, 1970]. W związku z tym, powstały sankcje dla osób, które dopuściły się czynu przestępczego. Wśród naruszających normy prawa znajdują się nieletni w wieku do lat 17, wobec których nie można zastosować środków karnych (poza wyjątkowymi sytuacjami zgodnie z art. 10 k.k.), ale wobec których stosuje się

środki wychowawcze. W Polsce znajduje to wyraz w *Ustawie o nieletnich*, obejmującej sprawy związane z zapobieganiem i zwalczaniem demoralizacji czy niedostosowania społecznego młodzieży.

Badania empiryczne dowodzą, że przestępczość dorosłych jest w większości przypadków kontynuacją kariery przestępczej, którą jednostka rozpoczyna w dzieciństwie. Takie na pozór drobne czy bagatelne czyny nieletnich są początkiem drogi do popełnienia poważniejszego przestępstwa w życiu dorosłym. Dlatego ważną rzeczą staje się analizowanie przestępczości nieletnich, gdyż mogłoby to pomóc w wyjaśnieniu genezy przestępczości dorosłych a także powstrzymać proces kształtowania się osobowości przestępcy.

3. Geneza zachowań aspołecznych w świetle literatury

Od wielu lat trwają badania mające na celu znalezienia i wyjaśnienia uwarunkowań i podłoża przyczyn przestępczości nieletnich. W literaturze przedmiotu wymienia się m.in. czynniki niezależne od jednostki takie jak zaburzenia zdrowia psychicznego dziecka, zaniedbania wychowawcze, demoralizujący wpływ środowiska rówieśniczego, niewydolność opiekuńczo-wychowawcza głównie rodziny i szkoły. Na tej podstawie w badaniach naukowych wyszczególnia się dwie grupy czynników mających wpływ na zachowania dewiacyjne nieletnich:

1. Czynniki podmiotowe tzw. endogenne (gr. ενδος: wewnątrz+γενεσις: powstanie), związane z osobą nieletniego, „tkwiące w nieletnim” i obejmujące zagadnienia z dziedziny biologicznej, psychicznej i fizjologicznej,
2. Czynniki przedmiotowe tzw. egzogenne (gr. εξω: wewnątrz, wewnętrzny+γενεσις), znajdujące się na „zewnątrz nieletniego” (socjologiczne, socjalne, wychowawcze) [Lipka, 1971; Żabczyńska, 1974].

Badania czynników przyczynowych przestępczości obejmują zarówno teren podstawowych instytucji socjalizacyjnych (rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza), cechy osobowości przestępcy (indywidualne czynniki ryzyka) jak i zachodzące procesy ich wzajemnego oddziaływania. Do tego należy jeszcze włączyć mechanizmy motywacyjne, które skłaniają do konkretnych czynów przestępczych.

Wymienione elementy jak zaznacza nie działają oddzielnie, lecz tworzą zbiór negatywnych (asocjalnych) czynników oddziałujących wzajemnie na siebie od momentu początkowych objawów niedostosowania społecznego, poprzez odbiegający od normy sposób zachowania (wagary, agresja, zażywanie środków psychotropowych) aż do dokonania przestępstwa. Schemat ten ma związek z fazami kształtowania się i utrwalania osobowości przestępczej, gdzie:

1. faza pierwsza dotyczy objawów niedostosowania społecznego i ujawnia się przejawami demoralizacji dzieci i młodzieży,
2. faza druga dotyczy form zachowań dewiacyjnych (według ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich),

3. faza trzecia odnosi się do nieletnich, którzy popełniają przestępstwa [Stanik, 2007].

Zdarzenia i procesy wczesnej fazy kształtowania się osobowości przestępczej mają związek z „czynnikami kontrsocjalizującymi”. Oddziaływanie rodziny, szkoły i grup rówieśniczych uznać można za socjalizujące, tylko wtedy gdy przyczynia się ono do uwewnętrznienia wartości społecznych oraz przyswojenia powszechnie akceptowanych sposobów współżycia społecznego. Wszystko to, co oddziałuje w przeciwnym kierunku, kształtuje w jednostce postawy odrzucające wszelkie wartości i normy oraz utrwała nawyki i postawy zwiększające ryzyko dokonania przestępstwa [Błachut, Gaberle, Krajewski, 2001].

Poglądy na temat przestępczości nieletnich nawiązują przede wszystkim do teorii na temat zaburzonego rozwoju, co ma związek z prawidłowym rozwojem osobowości dziecka. Jak zaznacza Spionek, rozwój osobowości dziecka dokonuje się w wyniku współdziałania wielu czynników takich jak czynniki organiczne, czynniki środowiskowe, proces wychowawczy oraz działalność jednostki. Autorka podkreśla, że dziecko rodzi się już z pewnymi właściwymi dla siebie zadatkami organicznymi. Centralny układ nerwowy poddawany jest działaniu ogromnej ilości bodźców kształtujących go. Do tego jeszcze zaliczyć należy świadomy proces wychowawczy, który ma za zadanie regulowanie działalności dziecka. Według autorki, zaburzenia osobowości obejmują wszystkie odchylenia od prawidłowego stanu organizmu, psychiki i osobowości oraz odchylenia w sferze intelektualnej i emocjonalno-wolowej. Należą do nich defekty temperamentu, charakteru, niedorozwoje intelektualne i inne. Te braki czy defekty osobowościowe w zestawieniu z czynnikami oddziałującymi z zewnątrz, przejawiają się poprzez manifestowanie różnych form zachowania [Spionek, 1956].

W poszukiwaniu prawidłowości, jakie rządzą zjawiskiem przestępczości w badaniach kryminologicznych postuluje się określenie podłoża, genezy i stanów motywacyjnych poprzedzających wystąpienie czynu przestępczego. Podłożem są czynniki, które wywołują zmiany w społeczno-psychologicznej postawie nieletniego. Geneza ma na celu wyjaśnienie czynników warunkujących przestępstwo, a motywy to czynniki stanowiące bodziec skłaniający do konkretnego działania. Rozważa się trzy płaszczyzny poszukiwań: dom rodzinny, szkoła i grupa koleżeńska.

Mając na uwadze przedstawione założenia etiologii przestępczości, wskazać należy determinanty zachowań dewiacyjnych nieletnich tkwiące zarówno w środowisku społecznym jak i cechach osobowościowych, które mogą tworzyć niekorzystną sytuację w życiu jednostki, prowadzącą do zachowań odbiegających od wymagań społecznych.

4. Charakterystyka okresu adolescencji

Adolescencja obejmuje lata od 10 do 20 roku życia. Jest najtrudniejszym okresem w życiu człowieka ze względu na wiele intensywnych zmian w sferze fizycznej i psychospołecznej. Rozwój w okresie adolescencji ma związek ze zmianami fizjologicznymi (widoczne zmiany fizyczne), wpływami środowiska i dążeniami jednostki do samodzielności. Otoczenie często stawia w tym okresie nowe zadania, na które często młody człowiek nie jest emocjonalnie gotowy. Zmiany te w życiu jednostki często powodują chaos i zwątpienie.

Erikson wskazuje na dążenie w okresie dojrzewania do ukształtowania stabilnej osobowości oraz tożsamości. Według tego badacza około 16 roku życia pojawia się kryzys tożsamości, podczas którego młody człowiek zmuszony jest dokonywać wyborów. Ma to związek z zaakceptowaniem sytuacji, kiedy trzeba odgrywać wiele ról w coraz to większym środowisku. Pokonanie tego kryzysu sprzyja dojrzewaniu osobowości i jest możliwe wówczas, gdy dorastająca osoba może liczyć na wsparcie otoczenia. Dla jednych kryzys może być łagodnym załamaniem, a innych może prowadzić do zachowań nerwicowych i przestępczych. Negatywne rozwiązanie kryzysu tożsamości jest spowodowane brakiem wyboru roli, która byłaby zgodna z wewnętrznymi możliwościami dorastającego człowieka, co w efekcie powoduje zwrot w kierunku ról społecznie nieakceptowanych. Okres dorastania i lata młodzieńcze są uważane za badaczy za okresy o bardzo nasilonej przestępczości [Obuchowska, 2004].

W badaniach najwięcej uwagi w poświęcono zmianom psychologicznym w okresie adolescencji, a w szczególności procesom emocjonalnym. W podejściu biologicznym znaczącą rolę przypisuje się uzyskaniu dojrzałości ośrodkowego układu nerwowego pozwalające na świadome kontrolowanie emocji. Na poziom emocji mają wpływ procesy neurohormonalne przekształcające organizm, czego objawami jest zwiększona pobudliwość albo chwiejność emocji. Rośnie zainteresowanie płcią przeciwną, co jest wzmocnione przez nagły wybuch hormonów. Wysoki poziom testosteronu u chłopców może mieć wpływ z zachowaniami antyspołecznymi. Okres dorastania przynosi także problemy związane z relacjami z innymi ludźmi i samooceną. Gdy dobre relacje z rodzicami utrzymają się to problemy nie będą aż tak uciążliwe. W okresie od 13 do 14 roku życia pojawia się obawa przed niepowodzeniami i poczucie niepewności. Wówczas następuje rezygnacja z wykonywania różnych czynności i niechęć do aktywności. Pojawia się depresyjny nastrój oraz poczucie beznadziejności. Obawa przed porażką nie pozwala nastolatkowi na podjęcie współuczestnictwa i rywalizacji, a presja otoczenia dodatkowo utrudnia tę sytuację. Zaniedbanie potrzeb fizycznych i psychicznych we wczesnym okresie dorastania opóźnia rozwój umysłowy dziecka co wiąże się z jego brakami w zakresie podstawowych nawyków funkcjonowania w społeczeństwie [Nerło, 2003].

W okresie dojrzewania ulegają rozluźnieniu więzy rodzinne, gdyż nastolatki więcej czasu spędzają poza domem z rówieśnikami. Wpływ grup rówieśniczych bywa różny, ale zazwyczaj jest to dążenie do wspólnego działania (spędzanie wolnego czasu). Pojawia się także dążenie upodobniania się (styl bycia, wygląd zewnętrzny). Wobec zanikania bliskości uczuciowej z rodziną dorastający człowiek coraz bardziej identyfikuje się z grupą rówieśniczą i staje się coraz bardziej zależny od niej. Grupa rówieśnicza może mieć pozytywny jak i negatywny wpływ. Do pożądaných wpływów zalicza się solidarność grupową, wzmocnione poczucie własnej wartości, poczucie bezpieczeństwa, rozwój zainteresowań i podejmowanie różnych form współdziałania. Ale czasami solidarność grupowa może wzbudzać niechęć do innych a obawa o bezpieczeństwo może przerodzić się w agresję wobec wymagowanych wrogów, natomiast zainteresowania mogą przybrać charakter społeczny a nawet przestępczy [Obuchowska, 2004].

5. Główne teorie przestępczości nieletnich

Podjęcie walki z niekorzystnymi zjawiskami społecznymi, do których zalicza się demoralizację i przestępczość nieletnich wymagało poznania i określenia czynników je rodzących. Najczęściej przestępczość zawłaszcza nieletnich jest przejawem trwającego przez dłuższy czas procesu, który charakteryzują narastające trudności w zakresie adaptacji społecznej jednostki. Do czynników mających wpływ na utrudnienie przystosowania się do życia w społeczeństwie zalicza się takie procesy jak zaburzona socjalizacja, nieprzystosowanie społeczne i wykolejenie społeczne [Żabczyńska, 1983].

W rozwoju psychicznym dziecka, o jego przystosowaniu czy niedostosowaniu do warunków życia w społeczeństwie decyduje wiele czynników wzajemnie ze sobą powiązanych. Przyczyny wykolejenia się nieletniego są różne i złożone, tak jak objawy, postawy, normy zachowania oraz motywacja postępowania.

Uspołecznienie, to proces uczenia się zasad obowiązujących we współżyciu z innymi ludźmi zwany socjalizacją. To poznawanie i przyjmowanie tradycji i wzorów kulturowych, internalizacja wartości i norm, oraz kształtowanie pozytywnych cech charakteru i oczekiwanych postaw. Gdy proces socjalizacji zostaje zaburzony, wówczas mamy do czynienia z tą kategorią osób, które wykazują objawy nieprzystosowania społecznego, wykolejenia i przestępczości. Zachowania tych osób uznawane są w społeczeństwie za niepożądane, niewłaściwe a jednocześnie szkodliwe dla samej jednostki, która staje się agresywna, izoluje się, popada w uzależnienia lub też ma skłonności samobójcze [Pytka, 2001].

Czapów analizując kształtowanie się emocjonalnej podatności jednostki na wpływy środowiska społecznego wyróżnia trzy typy wykolejenia społecznego:

- zwichnięta socjalizacja, czyli zaburzona socjalizacja w wskutek niekorzystnych wpływów środowiska lub czynników biopsychicznych

- demoralizacja, która ma miejsce, gdy efekty dotychczasowej twórczej socjalizacji zostają zdeformowane pod wpływem nowych niekorzystnych wpływów środowiska
- socjalizacja antagonistyczno-destruktywna, ma miejsce, gdy dziecko wychowuje się w środowisku osób wykolejonych, które przekazują swojemu dziecku sposoby przestępczego zaspokajania potrzeb [Czapów, 1980].

W toku interakcji dziecka z otoczeniem tworzą się doświadczenia, które stanowią podstawę jego działania. Wówczas rozwija się proces kształtowania osobowości, przystosowania do życia w zbiorowości umożliwiający porozumiewanie się i współdziałanie. Przyczyny trudności przystosowawczych tkwią najczęściej w środowisku, które jest w jakimś stopniu wypaczone, nie zaspokaja podstawowych potrzeb dziecka, stawia zbyt wysokie wymagania w stosunku do jego możliwości rozwojowych i dostarcza negatywnych wzorów postępowania. Jeżeli obserwuje się zaburzenia w zachowaniu dziecka, którego objawem są czyny przestępcze, to przyczyn należy szukać głównie w tych środowiskach [Pospiszyl, Żabczyńska, 1981].

Środowiska wychowawcze odgrywają najważniejszą rolę w procesie socjalizacji dziecka oraz w przysposobieniu go do pełnienia ról społecznych. Pełnienie roli polega na wykonywaniu przypisanych czynności, zgodnych z oczekiwaniami społecznymi. Podstawą procesu socjalizacji jest to, że odbywa się ona w warunkach społecznej kontroli, która polega na reagowaniu otoczenia na zachowania jednostki. Dzięki temu jednostka orientuje się jakie są wymagania związane z rolą, a jednocześnie uczy się przewidywać reakcję otoczenia. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na zjawisko uwewnętrznienia ról społecznych oraz związanych z nimi normami, wartościami i zachowaniami. Chodzi głównie o to, by postępowanie jednostki wpływało z jej osobistych przekonań a nie z przymusu. Człowiek jest tym bardziej przystosowany społecznie im bardziej jest zdolny i lepiej pełni różne role a także im bardziej jest skłonny do postępowania zgodnie z oczekiwaniami otoczenia. Tak więc niedostosowanymi społecznie są jednostki, które nie są zdolne do pełnienia ról oraz jednostki które nie są skłonne do ich pełnienia. W tym ostatnim przypadku mówimy o wykolejeniu społecznym. Jednostka przeciwstawia się aktualnym w danej społeczności normom uznając jednocześnie inne przeciwstawne do obowiązujących [Czapów, 1980; Górski, 1985].

Problemem niedostosowania społecznego zajmowali się różni autorzy, którzy stosowali zamiennie również takie określenia jak „nieprzystosowanie społeczne”, „zachowania dewiacyjne”, „zaburzenia zachowania”, „zjawisko patologii społecznej”.

Naukowe zainteresowanie młodzieżą niedostosowaną wiąże się z nazwiskiem Marii Grzegorzewskiej, która pierwsza użyła tego terminu. Określenie według niej „dziecko społecznie niedostosowane” wynikało w pewnym sensie z protestu przeciwko krzywdzie dziecka, przeciwko obciążaniu dziecka winą za to, że opiekunowie nie potrafią sobie z nim poradzić. Sugerowała, że wina za braki

dziecka tkwią w warunkach środowiska wychowawczego. Autorka do charakterystycznych objawów niedostosowania społecznego zalicza tendencje społecznie negatywne, chęć wyżycia się w akcji społecznie destruktywnej, brak hamulców, nieumiejętność wyjścia z trudnej sytuacji oraz brak poczucia odpowiedzialności za swoje czyny [Pospiszyl, Żabczyńska, 1981]. Wymienione zaburzenia w zachowaniu z pewnością utrudniają dziecku normalne współżycie z innymi ludźmi.

Problem zaburzeń w zachowaniu i niedostosowania społecznego był rozpatrywany nie tylko teoretycznie, ale był także przedmiotem wielu badań empirycznych. W definicji niedostosowania społecznego wysuwano aspekt psychologiczny (zaburzenia sfery emocjonalnej i kontrolnej) oraz aspekt socjologiczny (naruszanie norm moralnych, obyczajowych i prawnych. Spionek [1956] do niedostosowanych społecznie zalicza te dzieci, u których uległa zaburzeniu sfera emocjonalno-wolowa oraz rozwój charakteru i osobowości, co powoduje często zakłócenie stosunków między dziećmi a ich otoczeniem.

Według Pospiszyla niedostosowanie obejmuje „wszelkie formy wadliwego stosunku do innych ludzi wywołanych z różnego rodzaju zaburzeń emocjonalnych oraz defektów w tym zakresie” [Pospiszyl, Żabczyńska, 1981: 15]. Autor podkreśla wpływ zaburzeń emocjonalnych na czynniki determinujące zachowanie jednostki i jej stosunek do otoczenia. Definicje te obejmują różne postacie zaburzeń psychicznych, które przeszkadzają w prawidłowym funkcjonowaniu w życiu społecznym.

Konopnicki wyjaśnia, że różnorodność form zachowania uzasadniona jest poszukiwaniem sposobu zaspokojenia potrzeb. Jednostka nie zawsze wybiera właściwy sposób i nie zawsze skuteczny. Często zmieniana tego rodzaju form zachowania prowadzić może do niedostosowania społecznego. Biorąc pod uwagę podłoże psychologiczne i konsekwencje społeczne, niedostosowanie społeczne rozpoznaje się poprzez zachowania zahamowane, tj. brak zaufania do ludzi, lęki i unikanie oraz zachowania demonstracyjno-bojowe, objawiające się wrogością i agresywnością. Wymienione typy prowadzą do krytyki i odrzucenia jednostki, która przejawia takie zachowania [Konopnicki, 1971].

Lipka mówiąc o przyczynach dewiacji zaznacza, że mogą być one związane zarówno z nieprzystosowaniem psychicznym jak i społecznym. Psychiczne nieprzystosowanie to nieumiejętność zaspokajania potrzeb w określonych warunkach, co może być spowodowane różnego rodzaju odchyleniami od normy psychicznej, nerwicami i psychozami. Mamy tu na uwadze nieletnich, którzy w danych warunkach nie potrafią zaspokoić swoich potrzeb biologicznych lub kulturowych i z tego powodu przeżywają frustrację i niepokój. Stan ten jest wynikiem wewnętrznych napięć i lęków, z którymi mody człowiek nie może sobie poradzić [Lipka, 1971].

Proces społecznego nieprzystosowania może wykształcić się w trojaki sposób:
1. Utrwalają się reakcje na sytuacje stresowe (np. ucieczka).

2. Dziecko w środowisku rodzinnym uczy się norm i zachowań niezgodnych z zasadami współżycia społecznego (wpływ negatywnych wzorców ojca przestępcy, alkoholika).
3. Nawykowe niewłaściwe reakcje dziecka są wynikiem uczenia się zachowań niezgodnych z normami moralnymi i prawnymi (rodzice aprobują złe zachowania) [Hołyst, 2007].

Dla określenia nieprzystosowania społecznego w skali od najłagodniejszego do najcięższego stopnia nasilenia używane w kolejności są terminy: nieprzystosowanie społeczne, moralne zaniedbanie, demoralizacja i wykołajenie społeczne [Kołakowska-Przełomiec, 1977].

Czapów wymienia trzy etapy wykołajenia społecznego z charakterystycznymi dla nich zachowaniami manifestacyjnymi:

Stadium pierwsze: poczucie odrzucenia (w wyniku niezaspokojonej potrzeby zależności emocjonalnej reakcją może być bunt, wrogość wobec rodziców i otoczenia oraz agresja).

Stadium drugie: bunt wobec autorytetów, utrwalanie wrogich reakcji wobec osób znaczących, zachowania agresywne. Jednostka szuka oparcia poza domem rodzinnym. Przejawia pierwsze symptomy wykołajenia: alkoholizowanie, wagarowanie, drobne kradzieże, ucieczki z domu, wybryki seksualne.

Stadium trzecie: działalność antyspołeczna zaczyna stanowić dla jednostki źródło przyjemności i satysfakcji. Nawiazywanie kontaktów z grupami chuligańskimi, zabawowymi lub przestępczymi [Czapów, 1980].

Przejawy nieprzystosowania społecznego zapoczątkowane w okresie dzieciństwa i młodości mogą się nasilać i stanowić podłoże do powstawania różnych objawów demoralizacji. Gdy ci nieletni dorosną mogą być nieprzystosowani do życia w społeczeństwie co utrudni im pełnienie roli członków społeczeństwa. Dlatego tak ważne jest uchwycenie wczesnego stadium demoralizacji i jego przyczyn by stworzyć możliwości prawidłowego przebiegu procesu wychowawczego, bądź resocjalizacyjnego [Czapów, 1980; Mościcka, 1970].

5. Przejawy wykołajenia nieletnich

Wykołajenie wyraża się w pozostawianiu nieletniego w stałym lub okresowym konflikcie z normami społecznymi. Lipka i Czapów wyrażają pogląd, że na wykołajenie społeczne ma wpływ socjalizacja destruktywna (zła socjalizacja) oraz zahamowany rozwój społeczny. Według tych autorów wykołajenie społeczne może przybrać formę wykołajenia obyczajowego (postępowanie sprzeczne z normami moralnymi, np. alkoholizm, prostytutka, narkomania i włóczęgostwo) lub wykołajenia przestępczego (łamanie przepisów prawa karnego).

Czapów wśród wykołajonych przestępczo wyróżnia osoby uprawiające:

- a) przestępczość złodziejską (kradzieże, kradzieże z włamaniem),

- b) przestępczość bandycką (przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu, kradzieże rozbójnicze, wymuszanie celem przywłaszczenia mienia),
- c) przestępczość zabawową (wandalizm, użycie przemocy, bójki, zgwałcenia),
Natomiast wśród wykolejonych obyczajowo zalicza jednostki:
  - a) z zachowaniami autodestrukcyjnymi (alkoholizm, narkomania samouszkodzenia i próby samobójcze),
  - b) z wykolejeniem seksualnym (przedwczesne rozpoczynanie współżycia seksualnego, prostytutcja),
  - c) z pasożytniczym stylem życia (młodzież, która nie chce się uczyć).

Proces społecznego wykolejania się rozpoczyna się zazwyczaj od drobnych społecznie negatywnych zachowań młodego człowieka, które społeczeństwo uważa za mało znaczące i nie zwraca na nie szczególnej uwagi. Taka postawa ludzi dorosłych niestety prowadzi do utrwalania się zaburzeń procesu uspołecznienia dzieci i młodzieży, podczas gdy wczesna reakcja, np. poprzez zwrócenie uwagi rodziców na pewne zaniedbania wychowawcze powstrzymałaby dalsze niewłaściwe postępowanie dziecka. Na proces wykolejania składają się narastające w swojej sile i w ilości manifestacje niedostosowania społecznego. Pojawiają się one zazwyczaj pod wpływem różnorodnych negatywnych oddziaływań wychowawczych, zaburzających osobowość dziecka i przybierają różne formy zachowania, które uznawane są za niewłaściwe [Czapów, 1980].

W kryminologii jak i w literaturze przedmiotu za przejaw wykolejania się nieletnich wymienia się m.in. niepowodzenia szkolne i wagary, narkomanię, ucieczki z domu (lub placówki opiekuńczej), zachowania agresywne, zachowania przestępcze oraz kontakty ze środowiskiem przestępczym. Jeżeli jednostka zachowuje się w sposób niezgodny z normami społecznymi to jeszcze nie jest fakt alarmujący. Dopiero, gdy takie formy zachowania powtarzają się, to wówczas powinno to budzić obawy i wywołać zainteresowanie by nie dopuścić do dalszego wykolejania.

W literaturze niepowodzenia szkolne obejmują niepowodzenia o charakterze dydaktycznym i wychowawczym. Zalicza się do nich niepowodzenia w zakresie opanowywania ujętych w programie kształcenia wiadomości i umiejętności lub nieprawidłowości w zakresie zachowania się, czyli postawy, poglądy i opinie [Żegnałek, 2005]. Jak opisuje Pospiszyl występuje bardzo wyraźnie różnica pomiędzy sytuacją szkolną nieletnich przestępców a ogółem uczniów. W przeprowadzonych badaniach ponad połowa uczniów nieletnich, wobec których prowadzono postępowania w sądzie było opóźnionych w nauce. W równym stopniu występowały wagary. Te dane uzasadniają stwierdzenie, że trudności szkolne wyrażające się w opóźnieniu szkolnym i wagarach pojawiają się dużo wcześniej przed sprawą sądową [Pospiszyl, 1970].

Brak dobrych wyników w nauce wywołuje niezadowolenie nauczycieli i rodziców. Na tym tle dochodzi do sytuacji konfliktowych zarówno w szkole jak

i w domu, prowadzących często do dalszych niewłaściwych zachowań młodego człowieka. Nietelni chcąc uniknąć nieprzyjemnych dla siebie sytuacji zaczyna wagarować, czego rezultatem jest opóźnienie i braki w wiadomościach szkolnych. Niepowodzenie szkolne może wywołać potrzebę szukania sukcesów poza szkołą i prowadzić do nawiązania kontaktów z grupami młodzieży zdemoralizowanej [Kołakowska-Przełomec, 1977].

Młody by złagodzić oddziaływanie przykrych sytuacji często wybiera drogę oddalenia się od źródła zagrożenia, czyli ucieczkę. Wskazuje się na kilka przyczyn skłaniających dzieci do ucieczek z domu rodzinnego. Na pierwszym miejscu wymienia lęk przed karą, na drugim namowy kolegów, a na dalszym oba motywy razem oraz, rzadziej występująca chęć przeżycia przygody [Pospiszyl, 1970]. Do tych motywów zaliczają się jeszcze niepowodzenia szkolne, strach przed ujawnieniem wagarów, doznanie zawodu miłosnego, a w przypadku dziewcząt czasami zamiar uprawiania prostytucji [Lipka, 1971].

Ucieczki dostarczają nietelniemu okazji do nawiązania znajomości z osobami wykojejonymi, do nocowania w różnych melinach i do spożywania alkoholu. Dochodzi jeszcze jeden ważny element dotyczący przebywania poza domem związany z koniecznością zdobycia środków utrzymania. Młody człowiek, by sobie je zapewnić kradnie nie uświadamiając sobie, że w ten sposób wchodzi na drogę przestępczą [Kołakowska-Przełomec, 1977]. Ucieczki z domu rodzinnego i skutki tego faktu traktowane są jako objawy dość zaawansowanego procesu wykojejzenia nietelnych [Pospiszyl, Żabczyńska, 1981].

Uznaje się, że spożywanie alkoholu to jeden z najpoważniejszych przejawów wykojejzenia towarzyszący dzieciom trudnym wychowawczo, moralnie zaniedbanych i nietelnych przestępców. W przypadku dzieci i młodzieży picie napojów alkoholowych uznaje się za niepożądane i niezgodne z akceptowanymi normami społecznymi, a przede wszystkim szkodliwe dla zdrowia. Mimo ogólnej dezaprobaty, młodzi ludzie nie zdają sobie sprawy z jego szkodliwości. Alkohol niszczy organizm dziecka, zwłaszcza, gdy nie jest on w pełni rozwinięty, wpływa na zahamowanie jego rozwoju fizycznego, jak i psychicznego. Picie alkoholu przez dzieci i młodzież uniemożliwia prawidłowe funkcjonowanie organizmu, ma wpływ na naukę, wprowadza w środowisko zdemoralizowane, często przestępcze, a wówczas proces wykojejzenia następuje bardzo szybko. Niepokojący jest fakt, iż obniża się wiek inicjacji alkoholowej i zmienia styl picia. Odnotowuje się wzrost spożycia alkoholu wśród dziewcząt, jak i łączenie go z używaniem narkotyków.

Alkohol wywołuje przede wszystkim wiele różnych zaburzeń fizycznych i psychicznych a przede wszystkim prowadzi do silnego uzależnienia. Mała dawka alkoholu powoduje odprężenie i ułatwia pozbycie się zahamowań, natomiast zwiększona dawka prowadzi do upośledzenia zdolności oceniania, do gwałtownych zachowań, zmniejszonej kontroli nad emocjami i agresywności [Zimbardo,

Jonhson, McCann, 2010]. W efekcie dochodzi do powstania sytuacji konfliktowych z otoczeniem. Nieodpowiedzialne używanie alkoholu można uznać za czynnik kryminogeny, wpływający pośrednio na zachowanie. Wielu sprawców nieletnich łamie prawo, będąc pod jego wpływem [Pospiszyl, 1970].

Badania socjologiczne wykazały znaczący wzrost spożycia alkoholu w różnych grupach młodzieżowych i obniżenie się wieku, w którym następuje pierwszy kontakt z alkoholem. Z badań przeprowadzonych w 2006 r. wśród gimnazjalistów w podkarpackim wynika, iż pierwszy kontakt z alkoholem w wieku 7-10 lat miało 7 % uczniów, natomiast w wieku 14-15 lat 16% ogółu gimnazjalistów [Mędreła-Kuder, 2006]. Najwięcej odnotowuje się pijących alkohol wśród młodzieży niezadowolonej ze szkoły, do której uczęszcza. Wynika z tego, że sposobem na frustracje jest rozwiązanie problemów „przy pomocy alkoholu” [Hołyst, 1991].

Zażywanie środków odurzających jest obecnie bardzo rozpowszechnione wśród młodzieży akademickiej, uczniów szkół średnich i gimnazjalnych, a obecnie także wśród dzieci ze szkół podstawowych. Mówi się obecnie o „modzie” na zażywanie narkotyków. Modne jest „branie” nie tylko w dyskotekach, ale również w szkole przed egzaminami i sprawdzianami. Dane uzyskane ze statystyk policyjnych w 2002 r. wykazały, że około 40% uczniów szkół podstawowych miało do czynienia z narkotykami, a ponad 15% to już osoby uzależnione, które często spychane są na margines społeczeństwa [Hołyst, 2007]. Wiadomo również, że młodzież często nie zdaje sobie sprawy ze skutków zażywania środków odurzających. W tym przekonaniu utwierdzają ich dealerzy. Używanie narkotyków potocznie oznacza zażywanie środków psychotropowych odurzających, pobudzających i halucynogennych. Do najczęściej stosowanych zalicza się marihuanę, amfetaminę, extasy, kokainę. Narkotyki rozprowadzane są przez sieć dealerów, którzy nierzadko angażują do sprzedaży także uczniów. Systematyczne przyjmowanie narkotyków prowadzi do uzależnienia, związane jest z ryzykiem zaburzeń emocjonalnych z powstaniem szkód biologicznych a przede wszystkim zagraża życiu i zdrowiu osoby zażywającej [Hołyst, 2007; Lipka, 1971].

Pod wpływem środków odurzających lub na skutek zmian psychicznych spowodowanych ich zażywaniem nieletni często naruszają porządek prawny i obyczajowy, dokonują przestępstw lub innych czynów zabronionych. Związek narkomanii z przestępczością wynika z potrzeby zażywania środka odurzającego, co ma związek z podjęciem działania w celu jego zdobycia (kradzieże, włamania). Podkreśla się również wspomagającą rolę narkotyku w działaniu przestępczym (czyny popełnione w stanie upojenia narkotykowego lub w stanie „głodu”). Narkomani najczęściej dopuszczają się drobnych kradzieży w domu, szkole czy w sklepie. Do cięższych kategorii zalicza się włamania do samochodów lub mieszkań. Inną postacią przestępczości jest prostytutka narkomanek i narkomanów [Hołyst, 1991].

Zażywanie narkotyków, a głównie ich nadużywanie, uważane jest za jedną z form zachowania autodestruktywnego. Samo pojęcie autodestruktywności zwykle rozumiane jest jako bezpośrednie oddziaływanie na organizm, tj. samookaleczenia czy próby samobójcze. Jednak do objawów autodestruktywności zalicza się także stwarzanie przez jednostkę sytuacji zagrożenia, ryzyka lub zaniedbania własnego bezpieczeństwa i zdrowia. Do tych sytuacji zalicza się wiele rodzajów zachowań, a wśród nich nałogi i uzależnienia, czy nieświadome działania zmierzające do samoniszczenia. Autodestruktywność pośrednia zagraża życiu i zdrowiu przede wszystkim osobom, które nadużywając narkotyków zażywają jednocześnie wiele substancji psychoaktywnych [Tsirigotis et al., 2009].

Badania wykazały, że rzadko zdarza się by zachowania przestępcze nie były poprzedzone przejawami niedostosowania społecznego. Z reguły u większości dzieci występowały trudności wychowawcze na terenie szkoły (opóźnienie w nauce), picie alkoholu, naruszanie norm społecznych, drobne kradzieże. Najbardziej charakterystycznym rodzajem przestępstw dokonywanych przez nieletnich jest kradzież. Ofiarami są osoby słabsze, do których należą młodsze dzieci, rówieśnicy, osoby nietrzeźwe oraz kobiety. Nieletni zazwyczaj kradną wspólnie z innymi starszymi kolegami (prawie 60%), a 15 % to wspólne kradzieże z rodzeństwem. Pierwsze kradzieże dokonane są w domu i szkole a następne na ulicy, w sklepach, piwnicach [Żabczyńska, 1974]. Kolejne, poważniejsze już, dotyczą kradzieży rozbójniczych, rozbójów i wymuszeń. Młodzi ludzie dopuszczają się również czynów polegających na uszkodzeniu ciała, biorą udział w bójkach i pobiciach, a także są sprawcami zgwałceń. Najbardziej szokującym zdarzeniem są zabójstwa dokonywane przez osoby nieletnie, których odnotowuje się kilkadziesiąt każdego roku [Hołyst, 2007]. Zachowania agresywne skierowane przeciwko ludziom uważa się za poważny przejaw trudności wychowawczych. Psychologia kryminalna, szukając wyjaśnienia genezy zachowań agresywnych, wskazuje na środowisko wychowawcze, a głównie na zaburzenia w kontaktach emocjonalnych dziecka z najbliższymi osobami, do których należą konflikty rodzinne czy odrzucenie dziecka. Niezaspokojone potrzeby dziecka są powodem napięcia i frustracji, czego rezultatem są zachowania agresywne [Spionek, 1956].

W ostatnich latach nastąpiła niekorzystna zmiana dotycząca kategorii przestępstw popełnianych przez nieletnie dziewczyny. Wzrosły liczby kradzieży i włamań popełnione przez grupy dziewczyn. Coraz częściej także dziewczyny stają się sprawczyniami przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu a należą do nich: pobicia, bójki, zgwałcenia, zabójstwa. Czapów opierając się na badaniach wymienia następujące motywacje zachowań świadczących o wykołejaniu się młodzieży:

- niezadowolenie z warunków życia i chęć ich zmiany,
- pragnienie zdobycia pieniędzy lub innych wartości materialnych w łatwy sposób,

- rozładowanie napięcia przez spożywanie alkoholu i narkotyków,
- wyładowanie wrogości i zademonstrowanie swojej przewagi by polepszyć złe samopoczucie po wcześniejszych porażkach,
- zwrócenie na siebie uwagi innych osób okazujących obojętność.

Autor zaznacza jednocześnie, że motywy działania wykolejonych nieletnich nie wynikają jedynie z egoizmu egocentrycznego (by polepszyć samopoczucie), ale wynikają również z solidarności z grupami, których działalność ma charakter przestępczy [Czapów, 1980].

Słowa kluczowe: Zachowania aspołeczne, przestępczość nieletnich, geneza, przejawy.

Keywords: Asocial behaviours, juvenile delinquency, their genesis and manifestations.

Bibliografia:

- Błachut J., Gaberle Andrzej, Krajewski K., *Kryminologia*, Arche, Gdańsk 2001..
- Czapów Cz., *Wychowanie Resocjalizujące*, PWN, Warszawa 1980.
- Górski S., *Metodyka resocjalizacji*, IWZWW, Warszawa 1985.
- Hołyst B., *Problemy młodego pokolenia. Studium z zakresu profilaktyki społecznej*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1991.
- Hołyst B., *Kryminologia. Podstawowe problemy*, PWN, Warszawa 1997.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis 2007.
- Kołąkowska-Przełomiec H., *Przestępczość i nieprzystosowanie społeczne nieletnich w genezie przestępczości dorosłych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa 1997.
- Konopnicki J., *Niedostosowanie społeczne*, PWN, Warszawa 1971.
- Lipka M., *Przestępczość nieletnich w Polsce. Zapobieganie i zwalczanie*, PWN, Warszawa 1971.
- Mędrala-Kuder E., *Stosowanie substancji psychoaktywnych przez młodzież gimnazjalną*, „Wychowanie fizyczne i zdrowotne” 2006, nr 10, ss. 12–13.
- Mościcka L., *Przestępczość Nieletnich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa 1970.
- Nerło M., *Zachowania antyspołeczne w okresie dorastania*, „Edukacja i Dialog” 2003, nr 153, ss. 54–60.
- Obuchowska I., *Adolescencja* [w:] Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, PWN, Warszawa 2004, ss. 163–197.
- Pospiszyl K., *Konflikty młodzieży z otoczeniem*, PZWS, Warszawa 1970.
- Pospiszyl K., Żabczyńska E., *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, PWN, Warszawa 1981.

Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, APS, Warszawa 2001.

Spionek H., *Trudności wychowawcze i przestępczość nieletnich*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław-Warszawa 1956.

Stanik J.M., *Proces kryminogenezy a perspektywy i możliwości profilaktyki społecznej w środowisku lokalnym* [w:] Stanik J.M. (red.), *Psychospołeczne uwarunkowania i mechanizmy kryminogenezy a zachowania paraprzestępcze i przestępcze*, WSP TWP, Warszawa 2007, ss. 11–27.

Tomaszewski T., *Człowiek i otoczenie* [w:] Tomaszewski T. (red.), *Psychologia*, PWN, Warszawa 1982, ss. 13–36.

Trepka-Starosta J., Roszkowska A., *Warunki rodzinne i przebieg edukacji szkolnej nieletnich a rodzaje popełnianych przez nich przestępstw* [w:] Stanik J.M. (red.), *Psychospołeczne uwarunkowania i mechanizmy kryminogenezy a zachowania paraprzestępcze i przestępcze*, WSP TWP, Warszawa 2007, ss. 60–76.

Tsirigotis K., Gruszczyński W., Kruszyna M., Tsirigotis-Wołoszczak M., *Autodestruktywność pośrednia u osób uzależnionych od narkotyków*, „Alkoholizm i Narkomania” 2009, nr 2, ss. 119–128.

Tsirigotis K., Lewik-Tsirigotis E., *Agresja a dzieci i młodzież* [w:] Hirszel K., Szczepanik R., Zbonikowski A., Modrzejewska D. (red.), *Psychospołeczne uwarunkowania defaworyzacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 2010, Difin, ss. 102–113.

Urban B., *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, UJ, Kraków 2005.

Zimbardo P.G., Johnson R.L., McCann V., *Psychologia. Kluczowe koncepcje*, PWN, Warszawa 2010.

Żabczyńska E., *Przestępczość dzieci a szkoła i dom*, WSiP, Warszawa 1974.

Żabczyńska E., *Przestępczość dzieci*, PWN, Warszawa 1983.

Żegnałek K., *Dydaktyka ogólna: wybrane zagadnienia*, WSP TWP, Warszawa 2005.

Akty Prawne:

Ustawa o z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. 1982, nr 35, poz. 228 z późn. zmianami).